

Ірина РОЖДЄСТВЕНСЬКА

Національна академія державного управління
при Президентіві України

Дніпропетровський регіональний інститут державного управління

ЗМІНА ВЗАЄМВІДНОСИН ДЕРЖАВИ І СУСПІЛЬСТВА: ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Розглядаються ідеї громадянського суспільства епохи Просвітництва, представниками якої є Т. Гоббс, Дж. Локк та Ж-Ж. Руссо. Досліджуються поняття «громадянське суспільство», «суспільний договір» і їх сутність у працях філософів. Аналізуються та порівнюються основні положення концептуальних засад громадянського суспільства концепцій Т. Гоббса, Дж. Локка та Ж-Ж. Руссо. Виділяються ознаки, які характеризують певною мірою розвиток громадянського суспільства. Розглядається теорія суспільного договору, а також договірна концепція громадянського суспільства, що є складовим елементом взаємодії між правовою державою та громадянським суспільством. Отримані результати дослідження доповнюють та систематизують знання про закономірності становлення та розвитку теорії громадянського суспільства.

Ключові слова: громадянське суспільство, суспільний договір, природний стан, приватна власність, держава.

Iryna Rozhdienstvenska. Changing of relations of state and society: historical and philosophical context

The article discusses the idea of civil society of the Age of Enlightenment, its bright representatives are Thomas Hobbes, John Locke and Jean-Jacques Rousseau. The concept and essence of «civil society», «social contract» in philosophers papers are considered; the analysis and comparison of key principles of the conceptual foundations of civil society concepts by Thomas Hobbes, John Locke and Jean-Jacques Rousseau are made. The features, which characterize to a certain extent, trends of the development of civil society are distinguished. The contractual concept of civil society that is a part of the explanation of the origin of the state through the theory of the social contract and interaction between the legal state and civil society is considered. The obtained results of the investigation can complement and systematize the knowledge about the regularities of formation and development of the theory of civil society.

Key words: civil society, social contract, natural state, private property, state.

Проблема взаємодії суспільства з державою завжди перебувала в центрі філософської і політичної думки. Адже становлення громадянського суспільства безпосередньо пов'язане з розвитком демократії, ринкової економіки та становленням правової держави. Значущість ідеї громадянського суспільства відображена в працях філософів XVII – XVIII ст., серед яких Томас Гоббс, Джон Локк та Жан-Жак Руссо. У своїх працях філософи намагаються пояснити, як керувати державою, щоб люди, які живуть у ній, були щасливі; відповісти на запитання, як регулювати відносини між державою та суспільством. Отже, необхідно провести серйозний історичний аналіз появи, розвитку та побудови громадянського суспільства, щоб їхні сукупні знання використовувати під час формування основ громадянського суспільства в Україні.

Вивчення проблем громадянського суспільства в давньому світі пов'язане з іменами Платона, Арістотеля, Т. Гоббса, Дж. Локка та ін. Серед сучасних науковців, які досліджують громадянське суспільство та розкривають особливості його концепцій на різних етапах суспільно-історичного розвитку, слід назвати А. Карася, В. Атаманчука, С. Курица.

Мета дослідження – на основі аналізу та порівняння концепцій громадянського суспільства філософів XVII – XVIII ст., серед яких Томас Гоббс, Джон Локк та Жан-Жак Руссо, детально розкрити категорійний апарат для подальшого вивчення сучасної теорії громадянського суспільства.

Сучасне поняття про громадянське суспільство є результатом тривалої еволюції філософської та політичної думки, тому існують різні розуміння цього поняття, а також багато розбіжностей і суперечностей.

Важко визначитись, коли вперше почали вживати термін «громадянське суспільство». Можна стверджувати, що воно стає предметом обговорення ще за часів античності. Існує точка зору, що моральні та політичні обов'язки людей залежать від договору або згоди між ними з метою розвитку суспільства, в якому вони живуть. Так, Сократ використовує щось подібне до суспільної домовленості, пояснюючи Критону, чому він має повернутися до в'язниці та прийняти смертний вирок [1].

Багато вчених стверджують, що вперше поняття «громадянське суспільство» вжив А. Фергюсон у 1767 р. [7]. Інші автори стверджують, що термін з'явився наприкінці XVII ст. в працях політичного мислителя та філософа Т. Гоббса.

Ідеї громадянського суспільства розвивались у концепціях суспільного договору, тобто згоди між членами суспільства про допомогу один одному та співпрацю. Теорії договору походження держави дотримувалися багато філософів епохи Просвітництва. Томас Гоббс, Джон Локк і Жан-Жак Руссо є найвідомішими філософами теорії суспільного договору. Однак їхні концепції та висновки значно різняться. Т. Гоббс і Дж. Локк розробили концепцію суспільного договору і, відповідно, договірну концепцію держави. Поява ідеї суспільного договору та визначення правового світогляду пов'язані з розвитком проблем у соціальній філософії нового часу, де головний пріоритет – це знання.

Т. Гоббс бачить суспільство як сукупність людських індивідів, які об'єднуються для забезпечення безпеки. Умовою захисту людини є суспільство, організоване в державу. Поза державою – панування страстей, війна, страх, бідність, самотність, варварство, невігластво, дикість; у державі панує розум, мир, безпека, багатство, благо, взаємодопомога, науки, доброзичливість [2]. Філософ боровся за законність того уряду, заснувати який і коритися якому згодні всі громадяни держави з власної волі. Інакше, реалізуючи принцип індивідуального буття – «війна кожного проти всіх», люди не зможуть співіснувати [1].

Дж. Локк підтримує конституційну монархію. Він так само, як і Т. Гоббс, стверджує, що держава створюється завдяки суспільному договору. Здоровий глузд та порозуміння між людьми стають умовою для укладення договору. Усі люди на землі рівні від народження, і ніхто не може посягати на їх життя. Цей закон наголошує на тому, що ми не маємо права робити шкоду іншим, тому що ми всі є рівними перед Богом. Таким чином, природний стан – це стан, у якому люди є вільними і можуть виявляти власні наміри. Природний стан легко перетворюється на стан війни, наприклад, через майнові суперечки. У той час як природний стан – це стан свободи, де панує закон природи, і ніхто нікому не чинить зло, стан війни розпочинається між людьми, коли один краде в іншого або намагається зробити його рабом. Дж. Локк яскраво описує ситуацію, коли люди вдаються до революції та знищують уряди або короля. Таке можливо, коли суверен став тираном, а закони виявилися недієздатними та розмитими. У такій ситуації люди не можуть апелювати до законів, тобто порушується принцип самозбереження. Тиран ставить себе на вищий щабель, не дотримуючись законів природи, і оголошує війну народу. У такому випадку люди можуть прийняти оборонну позицію і наважитися на революцію, оскільки вони знову опиняються в природному стані, у якому за законом природи вони можуть убивати. Іншими словами, головним завданням суверена є захист власного народу, його майна та виконання законів. Коли ці функції не виконуються і суверен діє не в інтересах народу, то народ має право повстати на підставі невиконання суспільного договору між народом та владою [3].

Ж.-Ж. Руссо підтримав ідею суспільного договору Т. Гоббса і Дж. Локка, але фундамент його теорії – це моральні цінності, отримані завдяки освіті. Ж.-Ж. Руссо

звертає нашу увагу на історичний процес переходу людини від природного стану до громадянського суспільства. Природний стан – це стан спокою, безпеки та миру. Люди жили без конфліктів, на всіх вистачало ресурсів, адже була мала кількість населення. Люди рідко зустрічали один одного, тому і жили в злагоді. Більш того, стверджував філософ, люди того часу були більш моральні. Але з часом у зв'язку зі збільшенням населення ресурсів ставало менше. Люди почали жити сім'ями, комунами. Розвиток науки зумовив поліпшення умов життя, у людини з'явилося більше вільного часу на роздуми стосовно самої себе та суспільних цінностей. Переломним моментом у суспільстві стає поява приватної власності. Люди втрачають природний стан та стають більш корисливими, виникає конкуренція, марнославство. Ж.-Ж. Руссо пише: «Перший, у кого з'явилася думка, огородивши шматок землі, сказати: „Це моє”, – і знайти людей, достатньо довірливих, щоб цьому повірити, був справжнім засновником громадянського суспільства. Від скількох злочинів, війн та вбивств, від скількох бід та жахів позбавив би рід людський той, хто, видерши кілля та засипавши рів, крикнув би своїм близьким: „Не слухайте краще цього лихваря, ви загинете, якщо забудете, що плоди землі належать усім, а земля – нікому» [8] (переклад автора. – *І. Р.*).

Яскраво бачимо проблему нерівності. Деякі люди мали власність, інші – ні. Усе це породило класи. Одні стали працювати на інших. Люди, у яких була власність, створили уряд, щоб захистити своє майно. Влада пропонує договір, у якому йдеться про рівність кожного громадянина, але насправді захищаються інтереси заможної меншості, тобто закріплюється соціальна нерівність. Отже, головною проблемою Ж.-Ж. Руссо вважає створення умов для існування двох різних класів з різними мотивами, які не принижують честь, свободу та гідність один одного. Єдиний шлях вирішення цієї проблеми філософ бачить у відмові від власної волі задля колективної, або суспільної [1].

З вищезазначеного можна зробити висновок про безліч розбіжностей у соціально-філософських поглядах Т. Гоббса, Дж. Локка та Ж.-Ж. Руссо (таблиця).

Порівняння трьох основних теорій суспільного договору

Категорія	Теорія Т. Гоббса	Теорія Дж. Локка	Теорія Ж.-Ж. Руссо
1	2	3	4
Причини, що передували появі державі	Природний стан – стан абсолютної, нічим не обмеженої свободи людей, рівних у своїх правах та можливостях. Природний стан у повному розумінні – це «стан війни всіх проти всіх». Абсолютна свобода людини – прагнення до анархії, боротьба, у якій виправдовується вбивство людини людиною. Єдиний вихід – це обмеження, приборкання абсолютної свободи в ім'я блага і порядку всіх. Взаємне самообмеження називається суспільним договором	Природний стан – це природна рівність, готовність виконувати розумні природні закони. Природна готовність людей обумовлює те, що в інтересах загального блага необхідно, зберігши свободу, частину функцій віддати уряду. Так досягається суспільний договір між людьми, так виникає держава	Природний стан – гармонія з природою. Людина не має потреби в громадських обмеженнях, у моралі. З появою приватної власності суспільство розділяється на багатих і бідних, які ворогують між собою. Суспільство потребує миру – укладається суспільний договір

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
Мета укладання суспільного договору	Безпека	Свобода	Безпека та демократія
Державний устрій	Абсолютна монархія – необмежена влада монарха до суспільства	Конституційна монархія, у якій втілено рівновагу інтересів особистості і держави	Демократія, аристократія і монархія. Провів чіткі межі між цими формами правління, визначив, для яких держав характерна кожна з них
Ставлення до революції	Громадянська війна – це смерть	Революція – знищення громадянського уряду і повернення до природного стану. Вважає, що вона не є лихом і після повернення до природного стану люди зможуть побудувати кращий уряд	Обґрунтував право народу на повстання
Поділ влади	Заперечував	Поділ на законодавчу, виконавчу, судову	Заперечував

Підсумовуючи вищенаведене, можна зробити такі висновки. Епоха Просвітництва обґрунтувала право громадянського суспільства на існування, вказала шляхи його інституалізації. Згідно з концепціями соціального договору Томаса Гоббса, Джона Локка та Жан-Жака Руссо суспільний договір передбачає перехід від природного стану до побудови громадянського суспільства.

Філософи звертали увагу на такі терміни та поняття: «природний стан», «держава», «громадянське суспільство», «приватна власність», «рівність». Проте слід зауважити, що вони вкладали власне змістовне значення в кожне із цих понять, тому маємо різні тлумачення.

Філософи дотримувалися теорії договірної походження держави, але природний стан був різним. У Т. Гоббса це була війна всіх проти всіх, а в Дж. Локка – стан світу розумних людей. У Ж.-Ж. Руссо природний стан – це єдність з природою. Громадянське суспільство для Т. Гоббса – це правова система регульованих між людьми відносин. Дж. Локк звертає увагу на те, що взаємодія між людьми та державою відбувається завдяки договору. Ж.-Ж. Руссо вважав, що громадянське суспільство є антитезою держави.

«Виникнення громадянського суспільства детерміноване розмежуванням прав людини (на життя, прагнення до щастя тощо) і прав громадянина (політичні права). Отже, найважливішою передумовою існування як громадянського суспільства, так і правової держави є особа, яка володіє правом на реалізацію як економічних, так і культурних, духовних і політичних потенцій, здійснюючи які, особа через громадянське суспільство відтворює соціальне життя» [6, с. 63].

Таким чином, громадянське суспільство являє собою систему забезпечення життєдіяльності політичної, економічної, соціокультурної і духовної сфери, їхнього відтворення й передачі цінностей від покоління до покоління [5].

Сьогодні у розвинутих демократичних країнах ми бачимо зближення

громадянського суспільства та держави. Це є запорукою ефективного функціонування демократичного режиму.

Список використаних джерел / List of references

1. **Гаджиєв В. В.** Еволюція поняття суспільного договору (Гоббс, Локк, Руссо) / В. В. Гаджиєв // Гуманітарні студії : зб. наук. пр. – 2013. – Вип. 20. – С. 28–35 [Hadzhyiev V. V. Evoliutsiia poniattia suspilnoho dohovoru (Hobbs, Lokk, Russo) / V. V. Hadzhyiev // Humanitarni studii : zb. nauk. pr. – 2013. – Vyr. 20. – S. 28–35].
2. **Гоббс Т.** Сочинения. В 2 т. Т. 1 / Т. Гоббс. – Москва : Мысль, 1989. – 287 с. [Gobbs T. Sochineniya. V 2 t. T. 1 / T. Gobbs. – Moskva : Myisl, 1989. – 287 s.].
3. **Карась А. Ф.** Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : монографія / Анатолій Карась. – Київ ; Львів : Видавн. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 520 с. [Karas A. F. Filosofiia hromadianskoho suspilstva v klasychnykh teoriiah i neklasychnykh interpretatsiyakh : monohrafiia / Anatolii Karas. – Kyiv ; Lviv : Vydavn. tsentr LNU im. I. Franka, 2003. – 520 s.].
4. **Пашков А. С.** Ідея громадянського суспільства: історико-філософські інтерпретації та сучасність / А. С. Пашков. – Режим доступу : http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_60/Pashkov.pdf [Pashkov A. S. Ideia hromadianskoho suspilstva: istoryko-filosofski interpretatsii ta suchasnist / A. S. Pashkov. – Rezhym dostupu : http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_60/Pashkov.pdf].
5. **Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії** : монографія / за заг. ред. А. І. Кудряченко. – Київ : НШСД, 2007. – 396 с. [Politychna systema i hromadianske suspilstvo: yevropeyski i ukrainski realii : monohrafiia / za zah. red. A. I. Kudriachenko. – Kyiv : NShSD, 2007. – 396 s.].
6. **Полярюш О. О.** Інститути громадянського суспільства як засіб реалізації державної політики у сфері інформаційної безпеки України / О. О. Полярюш // Інформація і право : наук. журн. – Київ, 2011. – № 1(1). – С. 62–68 [Poliarush O. O. Instytuty hromadianskoho suspilstva yak zasib realizatsii derzhavnoi polityky u sferi informatsiinoi bezpeky Ukrainy / O. O. Poliarush // Informatsiia i pravo : nauk. zhurn. – Kyiv, 2011. – № 1(1). – S. 62–68].
7. **Резник Ю. М.** Гражданское общество как феномен цивилизации. Теоретико-методологические аспекты исследования. В 2 ч. Ч. 2 / Ю. М. Резник. – Москва : Союз, 1998. – 148 с. [Reznik Yu. M. Grazhdanskoe obschestvo kak fenomen tsivilizatsii. Teoretiko-metodologicheskie aspekty issledovaniya. V 2 ch. Ch. 2 / Yu. M. Reznik. – Moskva : Soyuz, 1998. – 148 s.].
8. **Руссо Ж. Ж.** Рассуждение о происхождении и основании неравенства между людьми // Руссо Ж. Ж. Избранные сочинения. В 3 т. Т. 1. – Москва : Гос. изд-во художеств. лит., 1961. – С. 6–40 [Russo Zh. Zh. Rassuzhdenie o proishozhdenii i osnovanii neravenstva mezhd lyudmi // Russo Zh. Zh. Izbrannyye sochineniya. V 3 t. T. 1. – Moskva : Gos. izd-vo hudozhestv. lit., 1961. – T. 1. – S. 6–40].

Надійшла до редколегії 22.09.16